

YOSH AVLOD TARBIYASIGA SAN'AT USBULLARINING TA'SIRI.

Qurbonboyeva Shahnoza

O'zDSMI Nukus filiali 1-kurs talabasi

Lola Maxamatdinova

O'zDSMI Nukus filiali o'qituvchisi

Аннотация: *Бугунги кунда фан ва техника жадал ривожланмоқда, кенг кўламли илмий- тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари олиб борилмоқда. Натижада, янги атамалар ва иборалар ҳаётимизга кириб бормоқда.*

Калит сўзлар: *Ёш авлод, таълим тарбия, санъат, маданият, ҳаваскорлик, эпос*

Annotation: *Today, science and technology are rapidly developing, large-scale scientific research and experimental construction work is being carried out. As a result, new terms and expressions are entering our lives.*

Bugungi kunda gapdan yirik sintaktik butunlikni-matnning lingvistik tabiati bilan bog'liq tadqiqotlarning sifati va ko'lami ortib bormoqda. Matn muammosi hozirgi kunda jaxon tilshunosligida ham eng dolzarb masalalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, badiiy matnning shakillanish tarzi, badiiy matn komponentlari o'rtasidagi semantik-sintaktik munosabatlarning tadqiqotchilar e'tiborida tushmayotganligi mavzuning ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek, ilova konstruksiyalarning mohiyati va tabiati masalasida boshqa tilshunosliklarda bo'lgani kabi o'zbek tilshunosligida ham haligacha aniq bir to'xtamga kelinmagan. Holbuki, matn tilshunosligi muammolarini tahlil va talqin qilishda ilova xodisasining ahamiyati beqiyos ekanligini isbotlab o'tirish shart emas.

O'zbek tilshunosligida bevosita ilova konstruksiyalarni o'rganishga bag'ishlangan dastlabki qarashlar F.Is'hoqov V.Maskapov kabi tilshunoslik tomonidan berilgan bo'lib, ilova konstruksiyalari parsellyativ konstruksiyalari nomi bilan ham yuritilgan.

Rus tilshunosligida bu xodisani o'rganishga bag'ishlangan talaygina ilmiy tadqiqotlar mavjud. N.S.Valgina, Yu. V.Vannikov, A.P.Velichik, M.V.Karpenko, L.G.Xatiashvili, V.F.Milk, L.A.Popov, G.N.Ribakova, M.E.shapirolarning maxsus ishlari shular jumlasidandir. Ammo ulardan bir-biriga zid turli qarashlar ilgari surilgan.

O'zbek tili sintaksisida ilovali gaplarni o'rganishga sanoqli ishlargina bag'ishlangan.

Ilova konstruksiyalar tabiati haqidagi dastlabki maqola F.Is'hoqov tomonidan 1961-yilda e'lon qilingan. Unda ilovali konstruksiyalarning asosiy belgi xususiyatlari, qo'llanilishi, o'rni hamda asosiy tiplari haqida ma'lumot bergan: "Ilovali konstruksiyalarning odatdagidan tashqari tartibga ega bo'lgan aloqalar bo'lib, bu uning tashqi belgisi sanaladi. Funktsiya e'tibori bilan esa ular so'zlovchining nutqidagi sodda uslubni, uning og'zaki so'zlovchiga xos xususiyatlarini aks ettiradi."

Keyinroq V.Maskapov ushbu masalani dissertatsion ish sifatida tadqiq etdi. V.Maskapov F.Is'hoqov ilgari so'rgan g'oyalarni rivojlantirdi va faktik materiallar bilan dalilladi. U ilovali konstruksiyalarga shunday ta'rif beradi: "Ifoda jarayonida fikr nisbiy tugallangan darajada aytilgan bo'ladi. Shundan keyin unga oldindan o'ylanmagan nimanidir qo'shib bayon etish so'zlovchi nazarida zarur tuyiladi. Ana shu biroq qo'shimcha ravishda bayon etilgan shu keyingi ifoda ilova konstruksiya

hisoblanadi. Ilova konstruksiya oldingi gapning asosiy ifoda mazmunini kengaytiradi, to'ldiradi, reallashtiradi va unga aniqlik kiritadi". Og'zaki nutq uchun bu g'oyat tabiiy hol so'zlashuv jarayonida asosiy gapda chala qolgan va aytilishi nihoyatda zarur hisoblangan fikr ilova konstruksiyalar orqali to'ldirilish mumkin.

Badiiy asar tili tadqiqotchilari, xususan badiiy matnga lingvopoetik yondashuv muammolarini tadqiq etgan o'zbek tilshunoslari ham ushbu xodisaning o'rganilish lingvopoetik jihatdan jiddiy ahamiyatga molik ekanligi alohida takidlaydilar.

ega ekanligini mavjud ta'lim tizimi ijtimoiy-iqtisodiy, o'quv metodik, ilmiy-nazariy tomondan mutlaqo yangi yo'nalishga chiqarish va asosiy maqsad o'quvchining mustaqil ijodiy fikr olish qobiliyatini shakllantirish, fikr mahsulini ham yozma nutq shakllarida to'g'ri va ravon ifodalash, shu asosdagi ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishdan iborat bo'lgan maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Til haqidagi qarashlari bilan tilshunoslik fanida o'z o'miga ega bo'lgan Olmon tilshunosi Fon der Gablensning 1891-yilda nashr etilgan kitobidagi quyidagi qarashlarni tilga bo'lgan qarashlarimizni yanada to'ldirib boyitadi: "Til fikrning bo'laklarga bo'lingan holdagi ifodasi, fikr esa tushunchalarning bog'lanishidir. Lekin inson tili faqat bog'lanayotgan tushunchalar va ularning mantiqiy munosabatlarigina emas, balki so'zlovchining o'z fikriga munosabatini ham ifodalashini istaydi, men faqat nimanidir aytishnigina emas, balki o'zimni ham ifodalashni xohlayman va shu tarzda mantiqiy omilga uni har jihatdan to'yintirgan xolda psixologik omil qo'shiladi".

Badiiy asar tilning aynan estetik vazifasini namoyon bo'lishi tarzida o'rganuvchi sohani "lingvistik-poetika" "lingvopoetika" deb nomlash, filologiyada ancha turg'unlashgan hamda "lingvistik poetika"ning filologik ilmlar tizimida alohida mustaqil fan sifatidagi o'rnini aniqlashtirishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Ana shu ma'noda badiiy asar tilini "stilistik aspekt"da o'rganishni "badiiy asar tilini lingvopoetik jihatdan o'rganish" tarzida nomlash va talqin etish maqsadga muvofiq. Bizningcha, lingvopoetik tahlil keng qamrovli jarayon. Unda nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslikning, balki sotsiologiya, psixologiya, estetika, falsafa kabi fanlar erishgan ilmiy-nazariy yutuqlardan foydalanish mumkin.

O'zbek tilshunosligida badiiy asar tili lingvopoetik nuqtai nazardan tadqiq etilgan ishlar ko'p.

Masalan, bir qator ishlarda A.Navoiyning nasriy va nazmiy asarlarining tili badiiy mahorat jihatidan o'rganilgan, ulug' mutafakkirlarning badiiy uslubiga xos lisoniy vositalarning mohiyatini ochib berishga harakat qilingan. Akademik Sh.Shoabduraxmonovning bir qator ishlarida o'zbek xalq dostonlari, shuningdek, adiblar badiiy asarlarining tili chuqur tahlil qilingan, leksik-semantik grammatik birliklarning konkret asardagi badiiy estetik qimmatini, ochib berilgan. Badiiy til masalasini ayni lingvopoetik maqsadlar bilan yoritish borasida X.Doniyorov, S.Mirzayev, X.Samadov, I.Qo'chqortoyev, X.Abduraxmonov, M.Mirtojiyev, M.Maxmudov va boshqalar alohida diqqatga sazovordir.

O'zbek tilshunosligida keyingi o'n yilliklarda muayyan bir ijodkorlarning tildan foydalanish mahorati, yozuvchining u yoki bu til sathi birliklarni qo'llashdagi o'ziga xosliklarni mufassal ko'rsatishga bag'ishlangan juda ko'plab tadqiqotlar yuzaga kelganligi quvonchlidir. Aytish lozimki, badiiy tilni o'rganishda ko'proq leksik birliklarning lingvopoetikasiga e'tibor qilinganligi ko'zga tashlanadi.

Til insonning mohiyati ruhiyati va faoliyatini turli nuqtai nazardan tadqiq etuvchi eski va yangi fanlarning markaziy ayni paytda o'ta murakkab ob'ekti sifatida favqulotda o'ziga xos xodisadir. Bu sirli xodisaning bevosita reallashish, namoyon bo'lish, qismlarga ajratish, har bir qism yoki qismchani alohida tassavur eta bilish, shuningdek, bu qism yoki qismchalar o'rtasidagi mutanosib va hatto nomuttanosib munosabatlarni idrok qilishday bir bosqichga yetib kelgunga qadar inson aqli uzoq va mashaqqatli tadrijiy takomil yo'lni bosib o'tganligi shubhasiz. Inson uzligini ifodalashda aytilgan takomil yo'li jarayonlarida tildan foydalanishning, mazkur nutq parchalarini bir-biri bilan biriktirishning shunday usullarini ham kashf etganki, natijada badiiy nutq deyiladigan mo'jizakor bir vositaning badiiy stil muallifiga aylangan. Anna shunday go'zal nutqning betakror shakllari, namunalari sifatida yuzaga kelgan so'z durdonalari- afsonalar, asotirlar, dostonlar, ertaklar, maqolu-matallar, topishmoqlar, qo'shiqlar, she'rlar, drammlar, hikoya, qisa va romanlar insoniyat badiiy

dahosining ro'yob shahodatnomalari sifatida yashab kelmoqda, yaratilmoqda va albatta, bundan keyin ham yaratiladi. Badiiy til nazariyasi esa adabiyot nazariyasiga oid masalalarning birinchi qatorida turadi". Badiiy matn badiiy asr mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyalari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq, berish, xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilanaermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi darajada ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. V.Maskapov ilova konstruksiyalariga quyidagicha ta'riflaydi.: "Ifoda jarayonida fikr nisbiy tugallangan darajada aytilgan bo'ladi" Shundan keyin unga oldindan o'ylanmagan nimanidir qo'shib bayon etish so'zlovchi nazarida zarur tuyiladi. Ana shu qo'shimcha izoh tugallangan pauzadan so'ng bayon etiladi. Oldindan o'ylanmagan, biorq qo'shimcha ravishda bayon etilgan shu keyingi ifoda ilova konstruksiya hisoblanadi. Masalan: U jodugar ekan. O'zi zamonaviy kiyingan, qirq qirq besh yoshlarda. Ko'zlari olovdek vonarmish. Qo'rqinchli. Lekin badiyot talabi bilan atayin gap tarkibidan ajratib olib alohida gap tarzida berilishi ham mumkin. Mutaxassislar bunday konstruksiyalarning asosiy vazifasi sifatida o'zidan oldin kelgan gapning ifoda mazmunini kengaytirishi, to'ldirishi va aniqlik kiritishi ekanligini ko'rsatishadi.

Har bir so'z (leksema) o'ziga xos bog'lashuvga ega bo'lib, o'zining ichki ma'noviy belgilari asosida u yoki bu turdagi so'zlar va grammatik shakllar bilan kengaytirilishni yohud izohlanishni, aniqlanishni talab etadi. Til birliklarining sintagmatik munosabati ularning ichki ma'nosi bilan bog'liq. So'z leksik ma'nosi qanday yoki qanaqa mantiqiy semaga ega bo'lsa, shu semasiga mutanosib holda valentlikka ega bo'ladi. Ya'ni, "So'zning sintaktik xususiyati va semantik komponentlari o'rtasida doimiy mutanosiblik mavjud bo'lib, bunday mutanosiblikni yuzaga chiqaruvchi vosita valentlikdir". Valentlik nazariyasi tilshunoslikga, dastlab, S.D.Kastnelson tomonidan kiritilgan. U valentlikni so'zning o'ziga xos xususiyati ekanligini e'tirof etadi va shunday yozadi: "Valentlik so'zning ma'nosi asosida boshqa so'zlar bilan sintaktik munosabatida namoyon bo'ladi". Keyinchalik, bu nazariya L.Tenyerning verbatsentrik nazariyasi asosida yanada rivojlandi. Uning 1953-yilda nashr ettirgan «Struktural sintaksis asoslari» nomli kitobida bu atamaning tildagi xususiyatlari asoslanib, har bir so'z ikkinchi bir so'z bilan bog'lanuvchi aniq bir xususiyatga ega ekanligi va bu strukturalardan, gaplardan iboratligi ta'kidlanadi. L.Tenyer konsepsiyasining o'ziga xosligini fe'lning rolini izohlash spetsifikasi belgilaydi. L.Tenyer «Sintaksisni qanday qurish kerak» nomli maqolasida, sintaktik nazariyalar sof sintaktik belgilarga tayanishi lozimligini ta'kidlaydi va ikki asosiy qismni: 1) statik sintaksis, yani grammatik kategoriyalarni, tartibni hamda ularning tildagi uyushishi tamoyillarini o'rganuvchi kategorial sintaksis 2) funksional yoki dinamik sistaksis, yani «jonli» fraza strukturasini, uning aloqalarining real

mexanizmlarini tadqiq etuvchi sintaksisni ajratadi. Nutqiy dinamika asosida namoyon bo'luvchi funksional sintaksis statik holatda talqin etiladigan kategorial sintaksisga qarama-qarshi qo'yiladi. Kategorial sintaksisda tilning grammatik kategoriyalari o'rtasida munosabat, ularning til sestemasida tutgan o'rni masalasiga e'tibor qaratilsa, funksional sintaksisda esa gap bo'laklari va ularning o'zaro munosabati, mazkur munosabatni yuzaga chiqaruvchi mexanizmlar tavsifiga asosiy e'tibor qaratiladi. Dastlab <<valentlik>> atamasi faqat fe'llarning birikuvchanlik imkoniyatlariga nisbatan qo'llanildi. Keyinchalik ushbu terminning vazifasi kengayib, valentlik xususiyatlari keng doiradagi morfologik birliklarga xos ekanligi tilshunoslar tomonidan e'tirof etila boshlandi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ilova konstruksiyalari fikrning ta'sirchanligi, emosional-ekspressivligi, nutqning izchilligi, to'liqligini ta'minlash kabi vazifalarni bajaradi. Badiiy matnda uchragan ilovalar muallif tomonidan muayyan maqsadda qo'llaniladi. Badiiy matnda ilovalar bosh va ikkinchi darajali bo'laklar shaklida ham qo'llaniladi. Ilovalar matnda faqat gap bo'laklari shaklidagina emas so'z birikmasi va gap shaklida ham kuzatiladi. Ilova oldindan o'ylanmaganlik, to'satdan esga tushush natijasida sodir bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov 1. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent: O'zbekiston, 1999. - 686 b.581
2. F.Isxoqov "Hozirgi zamon o'zbektilida ilovali konstruksiyalar", "Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari" 2-kitob Toshkent O'z TA, 1961 y 285-289b
3. Maskapov V. "O'zbek tilidagi ilovali konstruksiyalar haqida" O'zbek tili va adabiyoti 1970 y №6 B-50-54
4. Yo'ldoshev M Badiiy matning lingvopoyetik tadqiqi. Filol fanlar doktori.. diss-Toshkent 2009 B-267
5. Sharafiddinov O. Adabiyot tildan boshlandi // Uzbekiston adabiyoti va 5 san'ati. 1986,5 sentyabr
6. Adabiyot nazariyasi.2 tomlik. 1-tom. Adabiy asar.-Toshkent:fan, 1978.312-bet.
7. Hamrayeva Farida Ulug'bek qizining "Badiiy matnda ilova konstruksiyalarning qo'llanilishi (ma'lum asar misolida)"mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi. - Jizzax. 2013
8. Mirtojeyev M. Fe'l valentligi. - T., 2007.
9. Qo'chqortoyev 1. So'z ma'nosi va uning valentligi. - T.,
10. <http://www.edu.uz/>
11. <http://ziyo.edu.uz/>